

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ**
ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ,
Ομότιμος Καθηγητής ΟΠΑ

ΓΡΑΦΟΥΝ ΟΙ:

**ΓΙΩΡΓΟΣ
ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ,**
Ομότιμος Καθηγητής ΟΠΑ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΚΡΙΔΗΣ,
Επίκουρος Καθηγητής
Οικονομικής Ιστορίας και
Πολιτικής Οικονομίας στο
Πάντειο Πανεπιστήμιο,
Επιστημονικός Υπεύθυνος
Ιστορικού Αρχείου της
Τράπεζας της Ελλάδος

ΔΑΝΑΗ ΔΙΑΚΟΥΛΑΚΗ,
Ομότιμη Καθηγήτρια
Εθνικού Μετσόβιου
Πολυτεχνείου

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ,
Ομότιμος Καθηγητής
Εθνικού Μετσόβιου
Πολυτεχνείου

**ΜΙΧΑΗΛΣ
ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ,**
Διδάκτωρ
Κοινωνιολογίας του
Πανεπιστημίου Κρήτης

ΣΟΦΙΑ ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ,
Ερευνήτρια στη
Διεύθυνση Οικονομικής
Ανάλυσης και Μελετών
της Τράπεζας της
Ελλάδος

Γιατί πρέπει να μάθουμε για τα Οικονομικά της Δικτατορίας

Στις αρχές του 2024, το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών οργάνωσε μια ημερίδα για τα Οικονομικά της Δικτατορίας 1967-1974, καθώς φέτος συμπληρώνεται μισός αιώνας από την πτώση της, ανοίγοντας έτσι την εποχή της Μεταπολίτευσης. Η ιδέα ξεκίνησε το φθινόπωρο του 2023, όταν στην αντίστοιχη 50ή επέτειο από την εξέγερση του Πολυτεχνείου σκεφθήκαμε ότι θα ήταν σωστό να γίνουν και μερικές εκδηλώσεις όχι μόνο για το Πολυτεχνείο καθαυτό αλλά και για μια σειρά από σοβαρές και κρίσιμες πτυχές της Δικτατορίας, οι οποίες επηρέασαν καθοριστικά, και φυσικά ως επί το πλείστον επαχθώς και αρνητικά, την πορεία της χώρας από την εποχή εκείνη μέχρι σήμερα. Στο σημείο αυτό ξεπρόβαλε και η ανάγκη να διερευνήσουμε την οικονομική πολιτική την οποία ακολούθησε και τις συνέπειες τις οποίες αυτή είχε στις μετέπειτα εξελίξεις. Και αυτό διότι, ενώ

υπάρχει μια γενικότερη συναίνεση τόσο για την πολιτική καταπίεση την οποία άσκησε η Δικτατορία όσο και για την εθνική προδοσία την οποία διέπραξε στην Κύπρο, φαίνεται ότι συνεχίζεται μια διχογνωμία, η επιβίωση ενός μύθου, ότι ναι μεν έκανε το ένα κακό και το άλλο κακό αλλά στην οικονομία καλά τα πήγαινε, ο κόσμος έτρωγε ψωμί, είχε σταθερές δουλειές και ούτω καθεξής. Ο μύθος αυτός κρύβεται πίσω από ένα *ψαθυρό κατασκεύασμα*, το οποίο εύκολα μπορεί να καταπέσει με τα πραγματικά στοιχεία και τις επιστημονικές αναλύσεις, όπως αυτές που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια της ημερίδας. Στο σημερινό αφιέρωμα σταχυολογούμε μερικές αντιπροσωπευτικές προσεγγίσεις, οι οποίες τονίζουν ότι η Δικτατορία όχι μόνο δεν κατάφερε να επιτελέσει το «θαύμα» το οποίο διαφήμιζε με τον προπαγανδιστικό της μηχανισμό, αλλά – απεναντίας – κληρονόμησε μια οικονομία στο χείλος της ύφεσης και

του υπερπληθωρισμού, με οξυμμένες ανισότητες, χωρίς σύγχρονες υποδομές, χωρίς βιομηχανική πολιτική και με μία προβληματική χρηματοπιστωτική επέκταση σε φιλικές της επιχειρήσεις που κατέρρευσαν σωρηδόν λίγα χρόνια μετά. Το μόνο που (δυστυχώς) έμεινε όρθιο ήταν μία στρεβλή οικοδομική μεγέθυνση που έγινε χωρίς κανέναν πολεοδομικό σχεδιασμό και προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στο περιβάλλον – φυσικό, αστικό και τουριστικό. Ταυτόχρονα, η Δικτατορία είχε αποκόψει τη χώρα από την πορεία της ευρωπαϊκής ένταξης και την είχε προσδέσει στις οικονομικές επιλογές των ΗΠΑ και μάλιστα σε μια περίοδο που αυτές κλυδωνίζονταν από την πετρελαϊκή κρίση και την αστάθεια του δολαρίου μετά το 1971. Στέρησε έτσι τη χώρα από μία δεκαετία στήριξης και συμμετοχής της ελληνικής οικονομίας στους θεσμούς συνεργασίας, ανάπτυξης και οικοδόμησης του κοινωνικού κράτους που κυριαρ-

«
**Ημερίδα
για την
οικονομική
πολιτική
την οποία
ακολούθησε
και τις
συνέπειες τις
οποίες αυτή
είχε στις
μετέπειτα
εξελίξεις**

χούσαν τότε στη Δυτική Ευρώπη, στην κορύφωση της λεγόμενης «χρυσής τριακονταετίας» μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Όταν η Ελλάδα «μπήκε» επιτέλους στην ευρωπαϊκή οικογένεια το 1981, η οικονομία της έπρεπε να προσαρμοστεί πλέον με μεγάλες δυσκολίες, καθώς οι περισσότερες χώρες είχαν βυθιστεί και αυτές στον στασιμοληθωρισμό, οι βιομηχανίες τους δεν ήταν πια ανταγωνιστικές και η κοινωνική τους πολιτική υφίστατο μεγάλες περικοπές. Από τα κείμενα που παρουσιάστηκαν στην ημερίδα, σταχυολογούμε ορισμένες καίριες αναλύσεις για τα Οικονομικά της Δικτατορίας και τις διαχρονικές συνέπειες που είχαν. Προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι χωρίς ελευθερία η ευημερία μιας χώρας, ακόμα και αν επιτευχθεί για κάποιο διάστημα, αργά ή γρήγορα θα χάσει και την πρόσκαιρη αίγλη της και τη δυναμική της – αλλά κυρίως θα καταρρεύσει από την έλλειψη δικαιοσύνης.

Το μεταπολεμικό «οικονομικό θαύμα» και πώς κατέρρευσε με τη Δικτατορία

Πως οι υπερβολές, οι ακρότητες και οι λάθος επιλογές του καθεστώτος σε συνδυασμό με διεθνείς διαταραχές οδήγησαν στον στασιμοπληθωρισμό του 1974

Του **ΓΙΩΡΓΟΥ
ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗ**,
Ομότιμου Καθηγητή ΟΠΑ

Κατά τη δωδεκαετία που προηγήθηκε της Δικτατορίας, από το 1955 έως το 1966, ο μέσος ετήσιος ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης είχε διαμορφωθεί στα πρωτοφανή επίπεδα του 7,3% και ο πληθωρισμός είχε μειωθεί στα επίπεδα του 2,5% τον χρόνο. Σε ευρώ του 2015, το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ είχε υπερτετραπλασιαστεί μέσα σε 20 μόλις χρόνια, από 1.714 ευρώ το 1946 σε 7.169 ευρώ το 1966. Η ανεργία βρισκόταν στο 5% περίπου, έχοντας μειωθεί σημαντικά κατά την προηγούμενη εικοσαετία, ενώ το έλλειμμα του βασικού εξωτερικού ισοζυγίου, παρά τη διεύρυνσή του μετά το 1964, παρέμενε χαμηλό. Με λίγα λόγια, η φτωχή αγροτική Ελλάδα είχε μετατραπεί σε μια οικονομία μεσαίου εισοδήματος, με σημαντική αύξηση του μεριδίου της μεταποίησης και των κατασκευών. Με τη μετακίνηση μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα είχε δημιουργηθεί μια δυναμική μεσαία τάξη η οποία είχε συμβάλει στη διαδικασία της ανάπτυξης και η οποία είχε δει το βιοτικό της επίπεδο να βελτιώνεται θεαματικά. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 αυξήθηκαν οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων και υπήρξε σημαντική επέκταση των δημοσίων δαπανών από την κυ-

βέρνηση της Ένωσης Κέντρου. Πριν και μετά τις εκλογές του 1964, η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των μισθωτών και των συνταξιούχων, θεσμοθετώντας σημαντικές αυξήσεις σε μισθούς και συντάξεις. Επίσης μετά τις εκλογές του 1964 αύξησε τις δαπάνες για την Παιδεία, στο πλαίσιο καθιέρωσης της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ενώ αυξήθηκαν και οι αγροτικές επιδοτήσεις. Οι αυξήσεις αυτές των δημοσίων δαπανών είχαν μεν σαν αποτέλεσμα μεγάλη μείωση του πλεονάσματος του τακτικού προϋπολογισμού κατά το 1964 και το 1965, ωστόσο η δημοσιονομική ισορροπία δεν απειλήθηκε ιδιαίτερα από τις στοχευμένες αυτές αυξήσεις. Παρά τις διαφορές στην έμφαση, και οι κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου συνέχισαν να ακολουθούν τους κανόνες της αναπτυξιακής, δημοσιονομικής και νομοματικής πολιτικής που είχαν καθιερωθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Σε αυτήν ακριβώς τη συγκυρία εκδηλώθηκε από τη χούντα των συνταγματαρχών το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 και επιβλήθηκε μια στυγνή επταετής Δικτατορία. Οι κυβερνήσεις της Δικτατορίας δεν επιχείρησαν αρχικά να αλλάξουν τον χαρακτήρα της οικονομικής πολιτι-

Την περίοδο της αποσταθεροποίησης του συστήματος σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods, διατήρησαν την ισοτιμία της δραχμής σταθερή απέναντι στο υποτιμώμενο δολάριο

κής των προηγούμενων δεκαετιών. Άλλωστε δεν ήταν σε θέση να σχεδιάσουν οι ίδιοι μια εναλλακτική οικονομική πολιτική. Ωστόσο, στην πορεία οδηγήθηκαν σε υπερβολές, ακρότητες και λάθος επιλογές, οι οποίες, σε συνδυασμό με διεθνείς διαταραχές όπως η κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods και η πρώτη πετρελαϊκή κρίση, οδήγησαν στον στασιμοπληθωρισμό του 1974, ανέδειξαν τις αδυναμίες του μετεμφυλιακού υποδείγματος ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και οδήγησαν στο τέλος του μετεμφυλιακού ελληνικού οικονομικού «θαύματος». Αντί να επιχειρήσουν να προσαρμόσουν το μετεμφυλιακό υπόδειγμα ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας προς τα νέα δεδομένα που άρχισαν σταδιακά να εμφανίζονται στην παγκόσμια οικονομία προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960, οι κυβερνήσεις της δικτατορίας περιορίστηκαν σε μια ρηχή διαχείριση της συνολικής ζήτησης προκειμένου να συντηρήσουν την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας και την ανοχή του πληθυσμού στην αυταρχική τους διακυβέρνηση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου και τη μεγάλη αύξηση των πληθωριστικών πιέσεων. Επιπλέον, την περίοδο της αποσταθεροποίησης του συστήμα-

τος σταθερών ισοτιμιών του Bretton Woods, διατήρησαν την ισοτιμία της δραχμής σταθερή απέναντι στο υποτιμώμενο δολάριο. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η πολύ μεγαλύτερη αύξηση του πληθωρισμού σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ και την Ιαπωνία κατά την περίοδο 1973-1974. Όταν στα τέλη του 1973 συνειδητοποιήθηκε η έκταση των μακροοικονομικών ανισορροπιών που είχαν δημιουργηθεί, υπήρξε μια μεταστροφή προς περιοριστική πολιτική, η οποία συνέβαλε στην ύφεση του 1974.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ **Μελετώντας τα Οικονομικά της Δικτατορίας**

Αριστερά ο καθηγητής Γ. Αλογοσκούφης και δεξιά ο επίκουρος καθηγητής Α. Καδριδής στην ημερίδα για τα Οικονομικά της Δικτατορίας 1967-1974 που διοργάνωσε το ΟΠΑ

Η πολιτική οικονομία της Δικτατορίας

Επελέγη υπερβολική πιστωτική επέκταση σε μια οικονομία που έτρεχε ήδη με υψηλές ταχύτητες

Σε σύγκριση με τους δημοκρατικούς προκατόχους τους, οι κυβερνήσεις της Δικτατορίας ήταν διατεθειμένες να ακολουθήσουν μια πιο επιθετική επεκτατική πολιτική, από πλευράς συνολικής ζήτησης, για να επιταχύνουν τους ρυθμούς μεγέθυνσης. Το βασικό εργαλείο σε αυτή την κατεύθυνση ήταν οι πιστώσεις του ιδιωτικού τομέα. Εκεί, η διαφορά με το παρελθόν ήταν ξεκάθαρη: το 1972, ο συνολικός ιδιωτικός δανεισμός ήταν 60% του ΑΕΠ – 20 μονάδες παραπάνω από ό,τι το 1967 – μαρτυρώντας μια σημαντική επέκταση της συνολικής ζήτησης. Στον βαθμό που ο δανεισμός τροφοδοτούσε την αύξηση των καταθέσεων, τις οποίες οι εμπορικές τράπεζες μετέτρεπαν σε νέες πιστώσεις, η διαδικασία ήταν επίσης ανατροφοδοτούμενη.

Ταυτόχρονα, όμως, ήταν και επικίνδυνη: σε μία οικονομία που «έτρεχε» ήδη με υψηλές ταχύτητες, ο κίνδυνος μακροοικονομικού εκτροχιασμού αυξανόταν. Σε εμπιστευτικό υπόμνημα το 1973 προς τον Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη, ο οικονομολόγος του καθεστώτος, Κωνσταντίνος Θάνος, εξηγούσε πως από το 1970 «επικράτησε πνεύμα επικινδύνου ευφορίας» και χαλάρωση. Σε αυτό συνέβαλαν και οι έριδες μεταξύ διαφορετικών ηγετικών ομάδων εντός του καθεστώτος, όπως η σύγκρουση μεταξύ Γεώργιου Παπαδόπουλου και Νικόλαου Μακαρέζου το 1970-71, ή οι τριβές που προκάλεσε η μετέπειτα εμπλοκή του Μαρκεζίνη στη διαχείριση της οικονομίας.

Του **ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΚΡΙΔΗ**, Επίκουρου Καθηγητή Οικονομικής Ιστορίας και Πολιτικής Οικονομίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Επιστημονικού Υπευθύνου Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος

Από αριστερά: Φαίδων Γκιζίκης, Γεώργιος Παπαδόπουλος, Δημήτριος Ιωαννίδης

Το εξωτερικό ισοζύγιο

Σε κάθε περίπτωση, η υπερβολική πιστωτική επέκταση άρχισε να δημιουργεί πιέσεις στην οικονομία. Αυτές εκδηλώθηκαν κατ' αρχάς στο εξωτερικό ισοζύγιο. Παρά τις καμπάνιες για την προτίμηση των ελληνικών προϊόντων, οι εισαγωγές αυξάνονταν με γοργούς ρυθμούς, διευρύνοντας το εμπορικό έλλειμμα και τις συναλλαγματικές υποχρεώσεις της χώρας. Οι εξαγωγές δεν αρκούσαν για να τις καλύψουν, η ΕΟΚ είχε παγώσει τα μακροχρόνια δάνεια προς την Ελλάδα, ενώ οι βραχυχρόνιες πιστώσεις συνοδεύονταν από υψηλότερα επιτόκια. Η μόνη πραγματική εναλλακτική ήταν τα μεταναστευτικά εμβάσματα, ο τουρισμός, η ναυτιλία και οι ξένες επενδύσεις.

Εδώ έγκειται και η εξήγηση για πολλά από τα φαινόμενα που παρατηρήθηκαν επί χούνας. Η

ενίσχυση του τουρισμού, πέραν της προπαγανδιστικής του αξίας, προσέφερε συνάλλαγμα. Το ίδιο και το φλερτ με τους εφοπλιστές και τους ξένους επενδυτές. Τι κι αν τα επενδυτικά σχέδια είχαν αδυναμίες ή ήταν αδικαιολόγητα αισιόδοξα; Σημασία είχε να μπει συνάλλαγμα στη χώρα, ανακουφίζοντας το εξωτερικό ισοζύγιο. Έτσι ερμηνεύεται και η παράδοση επιλογής της υποτίμησης το 1973, σε μία συγκυρία που η ελληνική οικονομία δεν αντιμετώπιζε κανένα ζήτημα ανταγωνιστικότητας. Έτσι ερμηνεύονται επίσης πολλές από τις πτυχές της πολιτικής στον τομέα των κατασκευών, που είχαν ως στόχο την προσέλκυση των αποταμιεύσεων των ελλήνων μεταναστών.

Υπό αυτό το πρίσμα, πολλές από τις – υποτιθέμενες – ανορθολογικές ή σκανδαλώδεις επιλογές του καθεστώτος εντάσσονταν σε ένα μοντέλο μακροοικονομικής διαχείρισης. Επρόκειτο άραγε για ένα βιώσιμο μοντέλο; Η απάντηση δεν είναι εύκολη, γιατί τα δεδομένα άλλαξαν από το 1973-74. Η προσωπική μου εκτίμηση, ωστόσο, είναι ότι η οικονομία, ούτως ή άλλως, όδευε σε ύφεση. Οι πληθωρικές πιέσεις είχαν αρχίσει να συσσωρεύονται ήδη πριν την πετρελαϊκή κρίση, ενώ η υψηλή ρευστότητα είχε προκαλέσει «φούσκες» στο Χρηματιστήριο και τις τιμές των ακινήτων. Το 1973, το οικονομικό επιτελείο πάτησε φρένο, μειώνοντας τις πιστώσεις και τις δημόσιες δαπάνες, καθώς η επιβράδυνση ήταν αναπόφευκτη. Η πετρελαϊκή κρίση και η εισβολή στην Κύπρο απλά τη μετέτρεψαν σε βαθιά ύφεση.

Σε εμπιστευτικό υπόμνημα το 1973 προς τον Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη, ο οικονομολόγος του καθεστώτος, Κωνσταντίνος Θάνος, εξηγούσε πως από το 1970 «επικράτησε πνεύμα επικινδύνου ευφορίας» και χαλάρωση

Ενεργειακές στρεβλώσεις, η περίπτωση της ΔΕΗ

Οι συνέπειες της εντατικής προώθησης των πετρελαϊκών σταθμών εις βάρος της εθνικής επιλογής της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου για αξιοποίηση των εγχώριων ενεργειακών πηγών

Η ΔΕΗ ιδρύθηκε το 1950 ως «δημοσία επιχείρηση που απολαμβάνει διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια...», το 1956 θεσμοθετείται ως ο μοναδικός φορέας ηλεκτρικής ενέργειας και πάραυτα αρχίζει η διαδικασία εξαγοράς των 415 επιχειρήσεων ηλεκτρισμού που υπήρχαν τότε στη χώρα, η οποία εξελίσσεται ταχύτατα και με υποδειγματικές διαδικασίες.

Η Δικτατορία κληρονομεί αυτή τη θετική παρακαταθήκη της ΔΕΗ και συνεχίζει την ποσοτική της μεγέθυνση. Το ποσοστό εξηλεκτρισμού από 80% το 1967, προσεγγίζει το 100% το 1974, ενώ και η κατά κεφαλήν κατανάλωση ηλεκτρισμού υπερδιπλασιάζεται στη διάρκεια της επταετίας. Πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ ότι η αύξηση της κατανάλωσης του ηλεκτρισμού οφείλεται κυρίως στις μεγάλες βιομηχανικές επενδύσεις που έγιναν στη χώρα πριν από τη Δικτατορία (Αλουμίνιον της Ελλάδος, Λάρκο, λιπάσματα, πετροχημικά ESSO κ.λπ.).

Στο πενταετές Πρόγραμμα της ΔΕΗ 1968-1972, που καταθέτει άμεσα η χούντα, ανατρέπεται εκ βάθρων το προηγούμενο δεκαετές πρόγραμμα 1965-1974 και ο προγραμματισμός έργων που είχε καταστρωθεί. Το νέο Πρόγραμμα και όλες οι ετήσιες αναθεωρήσεις που ακολουθούν θέτουν ως αιχμή την εντατική προώθηση των πετρελαϊκών σταθμών, αναιρώντας την εθνική επιλογή της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου για

Της **ΔΑΝΑΗΣ ΔΙΑΚΟΥΛΑΚΗ**,
Ομότιμης Καθηγήτριας
Εθνικού Μετσόβιου
Πολυτεχνείου

Κατά την επταετία το πετρέλαιο καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση στο Ηλεκτρικό Ισοζύγιο, με τη συμμετοχή του στο σύνολο εγκατεστημένης ισχύος να εκτοξεύεται από 31% το 1967 σε 50% το 1973

Ο πρωθυπουργός της δικτατορίας Κωνσταντίνος Κόλλιας με μέλη της χούντας έξω από την Μητρόπολη στις 29 Απριλίου 1967

αξιοποίηση των εγχώριων ενεργειακών πηγών και την ενίσχυση της ενεργειακής αυτοδυναμίας της χώρας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των λιγνιτικών σταθμών Πτολεμαΐδας Νο. 4 και Νο. 5 (300 MW) και του υδροηλεκτρικού σταθμού Πολυφύτου (320 MW). Ο προγραμματισμός της Δικτατορίας τους μετατοπίζει 2-3 χρόνια αργότερα, ενώ ο υδροηλεκτρικός σταθμός Πουρναρίου αποσύρεται εντελώς από τον προγραμματισμό. Μία δεύτερη στρατηγική επιλογή της ΔΕΗ αφορά στην υιοθέτηση της πυρηνικής ενέργειας, η οποία για πρώτη φορά συμπεριλαμβάνεται στο ενεργειακό της πρόγραμμα. Ήδη από το Δεκέμβριο του 1967 σε κοινοπραξία της γαλλικής εταιρείας Bonnard Gardel, υπογράφεται σύμβαση με την ελβετική ElectroWatt για την παροχή υπηρεσιών με στόχο την εγκατάσταση πυρηνικής μο-

νάδας στη χώρα (επιλογή τεχνολογίας, επιλογή θέσης, βοήθεια επί θεμάτων νομοθεσίας κ.λπ.) έναντι αμοιβής ύψους 450.000 ελβετικών φράγκων. Η ίδια κοινοπραξία προβλέπεται ότι θα αναλάβει και το επόμενο πενταετές πρόγραμμα της ΔΕΗ, υποδηλώνοντας την επί της ουσίας απεμπόληση της εθνικής ανεξαρτησίας στον ενεργειακό σχεδιασμό. Η επιδίωξη για εγκατάσταση πυρηνικού σταθμού δεν ευοδώνεται τελικά και παρά το γεγονός ότι εξακολουθεί να παραμένει ασαφώς στον προγραμματισμό της ΔΕΗ και μετά τη Δικτατορία, αποσύρεται οριστικά το 1992. Έτσι, κατά την επταετία το πετρέλαιο καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση στο Ηλεκτρικό Ισοζύγιο, με τη συμμετοχή του στο σύνολο εγκατεστημένης ισχύος να εκτοξεύεται από 31% το 1967 σε 50% το 1973, καθιστώντας

τη ΔΕΗ πιο ευάλωτη στις επιπτώσεις της πρώτης ενεργειακής κρίσης. Παράλληλα, επενδυτικές επιλογές άστοχες, δαπανηρές και καθοδηγούμενες από εγχώρια και διεθνή κέντρα συμφερόντων (ενδεικτικά η κατά προτεραιότητα κατασκευή των αντισυμβαλλόμενων λιγνιτικών μονάδων της Μεγαλόπολης και η απόπειρα αξιοποίησης της τύρφης των Φιλιππων) επιβαρύνουν υπέρμετρα τον προϋπολογισμό της επιχείρησης και σε συνδυασμό με αδιαφανείς διαχειριστικές πρακτικές υποσκάπτουν την οικονομική της ευρωστία. Και αν στη Μεταπολίτευση η ΔΕΗ μπήκε πάλι σε τροχιά ενίσχυσης της ενεργειακής αυτοδυναμίας, στον διαχειριστικό τομέα η κληρονομιά που παρέλαβε από τη Δικτατορία προσέλαβε μόνιμα χαρακτηριστικά και ήταν δύσκολα ανατάξιμη διαχρονικά.

Η απομυθοποίηση της βιομηχανικής πολιτικής της Δικτατορίας

Ολες οι εμβληματικές επενδύσεις που εξήγγειλε έμειναν στα χαρτιά, ενώ τα αναπτυξιακά επιτεύγματα της περιόδου είχαν τις βάσεις τους στις προδικτατορικές κυβερνήσεις

Η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής κατά την επταετία 1967-74, που επικαλούνταν οι δικτάτορες ως ένδειξη επιτυχίας της πολιτικής τους, στην πραγματικότητα προερχόταν αφενός από τις μεγάλες ξένες πρωτοποριακές βιομηχανικές μονάδες που είχαν εγκατασταθεί στην χώρα μας πριν από τη Δικτατορία, και αφετέρου είχε ενισχυθεί από την κατάργηση των δασμών για τα ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα στις χώ-

Του **ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ**,
Ομότιμου Καθηγητή
Εθνικού Μετσόβιου
Πολυτεχνείου

ρες της ΕΟΚ, κατ' εφαρμογή της Συμφωνίας Σύνδεσης Ελλάδας - ΕΟΚ του 1961. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη των εξαγωγών των βιομηχανικών προϊόντων προήλθε κατά μεγάλο μέρος από τις εξαγωγές αλουμίνας και αλουμινίου, σιδηρονικελίου, σιδηροφύλλων και αντικροτικών που οφείλονται σε επενδύσεις της περιόδου προ του 1967. Η Δικτατορία επιχείρησε να οικειοποιηθεί τα αναπτυξιακά επιτεύγματα, τα οποία οι προηγούμενες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις συνέβαλαν με την πολιτική τους να πραγματοποιηθούν.

Ανάλογου τύπου εμβληματικές παραγωγικές επενδύσεις δεν έγιναν την περίοδο 1967-1974, παρά τις προσπάθειες της Δικτατορίας να προσελκύσει ξένα επενδυτικά κεφάλαια στη χώρα. Επιπροσθέτως, το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ δεν επέτρεψε στην ελληνική βιομηχανία να αξιοποιήσει τη δυνατότητα της χρηματοδότησής της από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων.

Η Δικτατορία, προκειμένου να αντισταθμίσει το έλλειμμα σε εμβληματικές μεγάλες επενδύσεις, προέβη σε διθυραμβικές ανακοινώσεις για μεγάλες επενδύσεις που όμως έμειναν στα λόγια και ουδέποτε υλοποιήθηκαν. Τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα:

1) Η σύμβαση με τη Litton Industries αφορούσε ένα επενδυτικό πακέτο στη Δυτική Πελοπόννησο και την Κρήτη, που είχε απορριφθεί από τις προδικτατορικές κυβερνήσεις, αλλά υπεγράφη τις πρώτες εβδομάδες μετά το απριλιανό πραξικόπημα και τελικώς κατέληξε σε φιάσκο.

2) Η δεύτερη περίπτωση ήταν η ανάθεση στον MacDonald (έναν δαιμόνιο πλην πτωχεύσαντα αμερικανό επιχειρηματία) να αναζητήσει επενδυτικά κεφάλαια για τη χρηματοδότηση της «Εγνατίας Οδού». Τελικώς, ο MacDonald απέδρασε με 4,8 εκατομμύρια δολάρια σε ρευστό κι άλλα 33,4 εκατομμύρια δολάρια σε ομόλογα του Ελληνικού Δημοσίου.

3) Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, προέκυψε μια τρίτη περίπτωση που αφορούσε στον κλάδο του πετρελαίου. Στη διεκδίκηση της κατασκευής και λειτουργίας των διυλιστηρίων εμπλέκονταν ο Νιάρχος, η εταιρεία ΩΜΕΓΑ του ομίλου Ωνάση,

ο Λάτσης, ο Βαρδινογιάννης και ο Ανδρεάδης με τη ΣΤΡΑΝ. Το δικτατορικό καθεστώς υποσχέθηκε ότι θα δημιουργηθεί ένα ενεργειακό hub από τον Ανδρεάδη (ΣΤΡΑΝ) στην Πάχη Μεγάρων, αλλά τελικά ούτε αυτό πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια των έντονων λαϊκών κινητοποιήσεων των Μεγαρέων.

Καταληκτικά, η περίοδος της Δικτατορίας υπήρξε μια οδυνηρή παρένθεση με δυσμενείς επιπτώσεις στην οικονομική ιστορία της χώρας. Η Ελλάδα έμεινε εκτός κρίσιμων ευρωπαϊκών διεργασιών που άνηζαν εκείνη την περίοδο, υιοθέτησε μια στρεβλή νοοτροπία (που ψήγματα της φτάνουν ως τις μέρες μας), δεν επέτρεψε την προσαρμογή της βιομηχανίας στις τεχνολογικές συνθήκες της εποχής, και συνολικά έβαλε φρένο στη δημιουργικότητα των Ελλήνων. Η «Ελλάς των Ελλήνων Χριστιανών» υπήρξε συνοπτικά το ιστορικό δείγμα ενός στόμφου που αναζητούσε τη συνθηματολογία στα αναδρομικά πρότυπα και δεν άφηνε το παραμικρό περιθώριο χάραξης μιας εθνικής στρατηγικής για το μέλλον.

Το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ δεν επέτρεψε στην ελληνική βιομηχανία να αξιοποιήσει τη δυνατότητα της χρηματοδότησής της από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων

Η ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

«Ελλάς, Ελλήνων ξενοδόχων»

Όταν ο τουρισμός, υπό τον μανδύα μιας υποτιθέμενης αναπτυξιακής πολιτικής, επιτελεί παράλληλα και πολιτικές λειτουργίες

Του **ΜΙΧΑΗΛ ΝΙΚΟΛΑΚΗ**,
Διδάκτορας
Κοινωνιολογίας
του Πανεπιστημίου
Κρήτης

Η δεκαετία του 1970 σηματοδοτεί μια αλλαγή παραδείγματος στον τουρισμό με χαρακτηριστικές όψεις την αύξηση της μέσης δυναμικότητας των ξενοδοχειακών μονάδων, την αντιστροφή μιας τάσης κατακερματισμού των όγκων των νέων ξενοδοχείων που είχε εμφανιστεί τη δεκαετία του 1960 και την επιβολή των ενιαίων όγκων και των monoblock ξενοδοχείων. Στην ίδια κατεύθυνση, στο ζήτημα του παραθαλάσσιου τοπίου και της προστασίας των ακτών, ο Αναγκαστικός Νόμος 522 του 1968 παρέχει στους οικοδομούντες τουριστικά καταλύματα δικαιώματα επί των ακτών, καθιστώντας έτσι μεγάλες παράκτιες περιοχές δυνάμει απροσπέλαστες στο κοινό. Στον βαθμό όμως που αυτή η

αποικιοποίηση της ακτής από τον κλάδο της φιλοξενίας δεν υλοποιείται από το ξένο κεφάλαιο – όπως συμβαίνει σε χώρες όπως η Ισπανία, η Τουρκία κ.ο.κ. – θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η μορφή του παραγόμενου τουριστικού χώρου την περίοδο της στρατιωτικής Δικτατορίας δεν ήταν μόνο μια επιλογή των βέλτιστων τεχνικών μέσων και της βέλτιστης μορφής από την οπτική της επερχόμενης τουριστικής εκμετάλλευσης των ελληνικών ακτών αλλά μια «*αντικειμενοποιημένη εικόνα του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιήθηκε και επιτεύχθηκε η κοινωνική ενσωμάτωση, και η αναπαραγωγή των κοινωνικών συμμαχιών*» τις οποίες ευελπιστούσε να οικοδομήσει το νέο καθεστώς.

Τα όρια του μοντέλου

Ωστόσο, το μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης που επιλέχθηκε συνάντησε τα όριά του την περίοδο της ίδιας της στρατιωτικής Δικτατορίας. Από το 1971 και μετά η πετρελαϊκή κρίση σταδιακά επηρεάζει τις οικονομικές επιδόσεις της χώρας και ο πληθωρισμός εκτινάσσεται. Ο τρόπος και ο χαρακτήρας της παροχής δανείων από τον τραπεζικό προς τον τουριστικό τομέα σίγουρα δεν βοήθησε στη συγκράτησή του. Οι νεότευκτες ξενοδοχειακές μονάδες σύντομα αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην αποπληρωμή των δανείων τους, ενώ η κυοφορούμενη κρίση του κλάδου της φιλοξενίας παίρνει διαστάσεις, λίγους μήνες πριν από την εισβολή στην Κύπρο, πτωχεύει η αεροπορική εταιρεία Οράιζον με αποτέλεσμα ένα μπαράζ πλειστηριασμών ξενοδοχείων κατά την

πρώτη περίοδο που ακολούθησε την αλλαγή του καθεστώτος. Η Ελλάδα βέβαια δεν είναι η μόνη χώρα όπου ο τουρισμός, υπό τον μανδύα μιας υποτιθέμενης αναπτυξιακής πολιτικής, επιτελεί παράλληλα και πολιτικές λειτουργίες, ούτε είναι η μόνη στην οποία μια οπισθοδρόμηση στις δημοκρατικές ελευθερίες συνδυάζεται με την εμπέδωση των δομών της τουριστικής οικονομίας. Αν όμως έπρεπε να αναζητήσουμε εθνικές ιδιαιτε-

ρότητες στην επίδραση που είχε ο τουρισμός στην ελληνική κοινωνία και οικονομία, αυτές ίσως να μπορούσαν να ψηλαφηθούν στον τρόπο με τον οποίο η τουριστική ανάπτυξη την περίοδο της στρατιωτικής Δικτατορίας διαμορφώνει σε έναν ορισμένο βαθμό τη δομή του πολιτικού ανταγωνισμού και τις σχέσεις των περιφερειών της χώρας με το κεντρικό κράτος και κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Το καθεστώς, με όλους τους

**Ο Αναγκαστικός Νόμος 522
του 1968 παρέχει
στους οικοδομούντες τουριστικά
καταλύματα δικαιώματα επί
των ακτών, καθιστώντας
έτσι μεγάλες παράκτιες
περιοχές δυνάμει
απροσπέλαστες στο κοινό**

Ο Στυλιανός Παττακός με το περίφημο μυστήρι

Η Ελλάδα στην εποχή του Μεγάλου Πληθωρισμού

Γιατί η δεκαετία του 1970 είναι μια «χαμένη δεκαετία» για την ελληνική οικονομία

Της **ΣΟΦΙΑΣ ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ**, Ερευνήτριας στη Διεύθυνση Οικονομικής Ανάλυσης και Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος

Η Δικτατορία των συνταγματαρχών ήταν ένα ακροδεξιό, απολυταρχικό και λαϊκίστικο μόρφωμα με κύρια χαρακτηριστικά τον εκφοβισμό, τη βία, την καταστολή των ανθρώπινων δικαιωμάτων, την κατάλυση κάθε δημοκρατικού και συνταγματικού θεσμού, την κοινωνική και οικονομική ανελευθερία, με αποτέλεσμα, μετά από μια κατ'επίφαση βραχύχρονη ευημερία, τα λάθη πολιτικής να οδηγήσουν την ελληνική οικονομία σε πορεία ταχείας απόκλισης από τις ευρωπαϊκές οικονομίες, η οποία διήρκεσε μέχρι και την αυγή της νέας χιλιετίας. Δικαιολογημένα μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη δεκαετία του 1970 ως μια «χαμένη δεκαετία» για την ελληνική οικονομία όχι μόνο εξαιτίας των μεγάλων διεθνών διαταραχών από την πλευρά της συνολικής προσφοράς προϊόντος που συνέβησαν την περίοδο αυτή, αλλά και της πλήρους αποτυχίας της οικονομικής πολιτικής της Δικτατορίας να διαχειρισθεί τις συνέπειες των διαταραχών αυτών στην εγχώρια οικονομία. Στην παραμονή του πολέμου του Γιομ-Κιπούρ και της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης τον Οκτώβριο του 1973, όλος ο γνωστός

Τα λάθη πολιτικής οδήγησαν την ελληνική οικονομία σε πορεία ταχείας απόκλισης από τις ευρωπαϊκές οικονομίες, η οποία διήρκεσε μέχρι και την αυγή της νέας χιλιετίας

Ουρά μικροεπενδυτών έξω από το Χρηματιστήριο την περίοδο της δικτατορίας

κόσμος είχε εγκαταλείψει τη σύνδεση με το δολάριο και είχε στραφεί στις ελεύθερα κυμαινόμενες ισοτιμίες των νομισμάτων τους. Ο νέος νομισματικός θεσμός της ελεύθερης διακύμανσης των συναλλαγματικών ισοτιμιών επέτρεψε την αυτονομία στην άσκηση συναλλαγματικής πολιτικής, αφού ο προσδιορισμός της συναλλαγματικής ισοτιμίας αποτέλεσε ευθύνη των εθνικών νομισματικών αρχών. Με άλλα λόγια, με την αποδέσμευση των νομισμάτων από ένα κοινό μέτρο προσδιορισμού της αξίας όλων των υπόλοιπων νομισμάτων, δεν απαιτούνταν πλέον ρητά διατυπωμένοι κανόνες συμπεριφοράς των κεντρικών τραπεζών και των κυβερνήσεων ώστε να εξασφαλίζεται ο συντονισμός των εθνικών πολιτικών. Η συνεργασία ήταν χαλαρή και άτυπη. Πολλές χώρες χρησιμοποίησαν τη συναλλαγματική ισοτιμία για να κάνουν ανταγωνιστικές υποτιμήσεις προκειμένου να εκμεταλλευθούν εμπορικά πλεονεκτήματα. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν οι μεγάλες συναλλαγματικές διακυμάνσεις, η ενίσχυση της αβεβαιότητας και του συναλλαγματικού κινδύνου με την εμφάνιση κερδοσκοπικών πιέσεων στα νομίσματα και μεγάλων ανισορροπιών στα ισοζύγια εξωτερικών πληρωμών. Στην Ελλάδα, η αδικαιολόγητη εμμονή των νομισματικών αρχών να διατηρήσουν σταθερή την ισοτιμία της δραχμής ως προς το δολάριο όταν το τελευταίο αντιμετώπιζε σφοδρές υποτιμητικές πιέσεις και κερδοσκοπικές επιθέσεις, οδήγησε σε υψηλό εισαγόμενο πληθωρισμό που τροφοδότησε τις πληθωριστικές προσδοκίες και μονιμοποίησε την παρουσία διψήφιων ποσοστών πληθωρισμού. Σε συνδυασμό με τη συνεχή μεγάλη πιστωτική επέκταση σε όλα τα χρόνια της Δικτατορίας, ο εγχώριος πληθωρισμός εκτοξεύθηκε σε ποσοστά μεγαλύτερα του 25%.

τρόπους που γνωρίζουμε, καταρρέει αλλά θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει το ερώτημα κατά πόσο η στρατιωτική Δικτατορία κληροδοτεί τη «δημοκρατία» με έναν δεδομένο τρόπο σύνδεσης των τοπικών οικονομικών δικτύων με το εκάστοτε κέντρο της πολιτικής εξουσίας, αμφισβητώντας έτσι παράλληλα παγιωμένες αντιλήψεις για την καταγωγή των πελατειακών σχέσεων στη σύγχρονη Ελλάδα.